VALİDƏ TUTAYUQ – 100

GÖRKƏMLİ BOTANİK ALİM

Bu il Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, biologiya üzrə ilk azərbaycanlı qadın elmlər doktoru, professor Validə Tutayuqun anadan olmasının 100 illiyi tamam olur. Validə Tutayuq Azərbaycanda botanika elminin inkişafına sanballı töhfələr vermiş və kənd təsərrüfatı sahəsində milli elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsində təqdirəlayiq fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev elmin inkişafında və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında mühüm xidmətləri olan akademik Validə Tutayuqun 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqda sərəncam imzalamışdır.

Validə Xaspolad qızı Tutayuq 23 sentyabr 1914-cü ildə Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə Şuşa şəhər 9 illik orta məktəbini bitirərək, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun "Bağçılıq və bostançılıq" fakültəsinə daxil olmuşdur. 1932-ci ildə institutun "Bağçılıq" kafedrasına preparator vəzifəsinə işə qəbul edilən V.X.Tutayuq, axşam şöbəsində təhsilini davam etdirməklə yanaşı, əmək fəaliyyətinə başlayır.

Validə Tutayuqun atası təhsilini Sankt-Peterburqda Meşə Akademiyasında almış, oranı əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra Qarabağ meşələrinin meşəbəyisi təyin edilmişdir. Təhsil illərində Peterburqda dostluq etdiyi dahi bəstəkarımız Uzeyir Hacıbəyov Qarabağın füsünkar təbiəti və meşələri haqqında çox söhbətlər etmiş və onu Şuşa şəhərinə dəvət etmişdir. Şuşa şəhərində meşəbəyi işləyən Xaspolad bəy dövrünün savadlı və rus dilini mükəmməl bilən, Şuşada "Qızlar gimnaziyasında" rus dili müəllimi işləyən Südabə xanımla ailə qurmuşdur. Bu ailə Azərbaycana böyük şəhsiyyətlər bəxş etmişdir. Xaspolad bəyin böyük oğlu Murad Tutayuq fizika-riyaziyyat sahəsində çox bilikli müəllim idi. Murad müəllimin sevimli tələbələri ümummilli liderimiz Heydər Əliyev, akademik Həsən Əliyev, akademik Həsən Abdullayev və başqa Naxçıvan ziyalıları olmuşdur. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev öz xatirələrində qeyd edirdi: ***"Murad müəllim mənim ən sevimli müəllimim olmuşdur. O, mənimlə dərsdən əlavə də məşğul olurdu. O sözün əsl mənasında çox savadlı insan, əsl pedaqoq idi və öz sənətini çox sevirdi".***

Professor S.V.Krainski Validə Tutayuqu hələ tələbə ikən tədqiqat işlərinə və çöl ekspedisiyalarına cəlb etmişdir. Yerli meyvə sortlarının öyrənilməsi məqsədilə Zaqafqaziyada aparılan ekspedisiyalar, daha maraqlı və əhəmiyyətli olmuşdur. V.X.Tutayuq bu ekspedisiyada briqadir təyin olunmuşdu. Professor S.V.Krainski ilə birlikdə Validə xanım qozmeyvəlilər üzrə toplanmış materialın tədqiq edilməsinə başlamış və 100-ə yaxın yunan qozu və fındıq bitkisinin botaniki təsvirini vermişlər. Bu, V.X.Tutayuqun ilk elmi işi idi.

Bu dövrlərdə artıq Moskva və Leninqradda Azərbaycan üçün milli kadrlar hazırlanmasına başlanılmışdır. Validə Tutayuqun fenomenal qabiliyyəti akademik Jukovskinin diqqətini cəlb etmiş və gənc tədqiqatçı kimi ona çoxləçəkli çiçəyi olan bitkilərlə, xüsusilə onun ən maraqlı orqanı - çoxləçəkli çiçəklə məşğul olmağı təklif edilmişdir.

Əslən Gəncədən olan professor Yatsenko-Xmelevski, akademik V.P.Jukovski., A.A.Fyodorov, A.Q.Doluxanov və b. görkəmli rus alimləri

şəxsi xatirələrində qeyd edirdilər ki, Gəncədə yerşələn Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun Botanika kafedrası SSRİ-nin görkəmli botaniklərinin doğma evinə çevrilmişdi. Burada Talışda, Böyük və Kiçik Qafqazda botaniki ekspedisiyalardan sonra herbarilərin təyin edilməsi, elmi müzakirələrin aparılması, yerli şəraitin geomorfoloji xüsusiyətlərinin öyrənilməsi həyata keçirilirdi. Bəzən ekspedisiyalara azərbaycanlı tələbələr də cəlb edilirdi. Belə tələbələrdən biri də öz çevikliyi və savadı ilə diqqəti çəlb edən, hamının sevimlisi Validə xanım Tutayuq idi. O, herbarilərin hazırlanması və təyinində, aparılan elmi müzakirələrdə yaxından iştirak edir və rus dilini mükəmməl bilirdi.

V.X.Tutayuqun namizədlik dissertasiyası «Şəbbükülündə çoxləçəkliliyin təbiəti» adlanırdı. O, bu zaman birinci dəfə kiçik ixtira etdi. Göstərdi ki, şəbbügülün xaricdən steril çoxləçəkli çiçəklərində ləçəyin içərisində tozcuqla birlikdə toz kisəciyi inkişaf edir. Şəbbügülündə çoxləçəklilik nişanəsi içərisində müəyyən faiz çoxləçəkli nüsxələri olan adi çiçəyə malik toxumları vasitəsilə nəslə keçir.

K.A.Timiryazev adına Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının aspiranturasını bitirdikdən sonra V. Tutayuq Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna qayıdır və 1939-cu ildən botanika kafedrasına başçılıq edir. Eyni zamanda, o, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində örtülütoxumlu bitkilərin nümayəndələrinin çoxləçəkli çiçəklərinin tədqiqini davam etdirir. Çoxləçəkli çiçəklərin öyrənilməsinə aid bütün materialları bir yerə toplayaraq, doktorluq dissertasiyasını yekunlaşdırır. «Çoxləçəkli örtülütoxumluların embriologiyası» adlı dissertasiya işi 1949-cu il mayın 11-də Leninqrad şəhərində, SSRİ Elmlər Akademiyası V.L.Komarov adına Botanika İnstitutunun elmi şurasında müdafiə edilir. V.X.Tutayuq 35 yaşında biologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini alan ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur.

Özunəməxsus tədqiqat üsulu və yazdığı elmi əsərlər onu SSRİ-də və xarici ölkələrdə daha da məşhurlaşdırır. V.X.Tutayuq 1959-cu ilin avqustunda Kanadanın Monreal şəhərində keçirilən botaniklərin Beynəlxalq konqresində çoxləçəkli çiçəklərin çoxillik tədqiqatının nəticələrinə dair ingilis dilində məruzə edir. Beynəlxalq konqresdə edilən məruzə və «Çoxləçəkli çiçəklərin quruluşu» adlı monoqrafiyanın dərc edilməsi onu nəinki Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarında, hətta bir çox xarici ölkələrdə də tanıtdırdı. Bu monoqrafiyaya dünyanın bir çox görkəmli alimlərindən rəylər gəlmişdi. Bu, Azərbaycanlı alimin artıq dünya botanikləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi idi.

Validə xanım elmi-tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətini fəal ictimai işlə uyğunlaşdırmışdır. O, dəfələrlə Kirovabad (indiki Gəncə) Şəhər Soveti İcraiyyə Komitəsinə deputat, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu partiya təşkilatının büro üzvü, Azərbaycan Kommunist Partiyası Nizami Rayon Komitəsinin və Azərbaycan Kommunist Partiyası Kirovabad Şəhər Komitəsinin büro üzvlü, Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXI və XXII qurultaylarında Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdir.

V.X.Tutayuqun təşəbbüsü ilə Kirovabad şəhərində Ümumittifaq Botanika Cəmiyyətinin Kirovabad şöbəsi təsis edilmiş, şöbəyə V.X.Tutayuq sədr seçilmişdir. Sonralar o, Ümumittifaq Botanika Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinə və Respublika Təbiəti Mühafizə Cəmiyyətinin Gəncə şöbəsinə sədr seçilir.

V.X.Tutayuq 1939-1957-ci illərdə və 1962-cı ildən ölümünə qədər S.Ağamalı oğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti) botanika kafedrasına başçılıq etmişdir. 1951-1954-cü illərdə institutun meşə təsərrüfatı fakültəsinin dekanı, sonralar isə elmi hissə üzrə prorektoru olmuşdur. 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası V. L. Komarov adına Botanika İnstitutunun direktoru seçilmiş və 1962-ci ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. 1968-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir.

Validə xanımın yetirdiyi milli kadrlar Azərbaycanda botanika elminin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Botanika İnstitutunda direktor işlədiyi dövrdə onlarca azərbaycanlı gənci Leninqrad və Moskva şəhərlərinə, Botanika və Fiziologiya İnstutlarında müxtəlif ixtisaslar üzrə aspiranturaya təhsil almağa göndərmişdir.

V.Tutayuqun rəhbərliyi altında Aqrar Universitetin Botanika kafedrasında Kiçik Qafqazın və Qərb rayonlarının otlaq sahələrinin, Naxçıvan MSSR-nin otlaqlarının geniş geobotaniki tədqiqatı aparılmış və onların yaxşılaşdırılmasına dair təkliflər hazırlanmışdır. Qarabağı, xüsusən də doğma Şuşanı hədsiz dərəcədə sevən Validə xanım orada bitki aləminin öyrənilməsi üçün böyük elmi ekspedisiya təşkil etmişdir. Bu ekspedisyada Qarabağın nadir və endem bitkiləri və 100 minə yaxın herbari toplanmışdır. Hal-hazırda bu kolleksiya Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Biologiya kafedrasının herbari fondunun əsasını təşkil edir. Şuşanın cıdır düzünün "Xarı bülbül" bitkisinin bioekolji xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq Validə xanım Tutayuq tərəfindən öyrənilərək elmi məqalə formasında çap edilmişdir. Bundan sonra dünya botanikləri bu nadir bitkinin məhz Şuşa endemi olduğunu qəbul etmişdir.

Akademik V.X.Tutayuq Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bitki anatomiyası və morfologiyası,

sitologiyası və filogeniyası sahəsində tədqiqatlar aparmış və Azərbaycanın Milli Bitki anatomiyası məktəbini yaratmışdır. O, Azərbaycan dilində ilk dəfə «Bitki anatomiyası və morfologiyası» (1958, 1967, 1979) dərsliyini yazmışdır. Sonralar bu dərslik Moskva şəhərində rus (1972,1980), gürcü (1984) və başqa dillərə tərcümə edilmişdir.

V.Tutayuq 250-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən, 10 dərsliyin, 9 monoqrafiyanın müəllifidir.

Akademik V.Tutayuqun məhsuldar elmi və ictimai fəaliyyəti hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o "Şərəf Nişanı", "Oktyabr İnqilabı" ordenləri və bir sıra medallarla təltif edilmişdir. Azərbaycan elminin inkişafında, yüksək ixtisaslı kənd təsərrüfatı kadrlarının, habelə elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük xidmətlərinə görə, akademik V.X.Tutayuq 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetin fərmanı ilə Əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 50 illik yubileyində Heydər Əliyev məruzə edərkən qeyd etmişdir: ***"Validə xanım mənə 11 kitabını bağışlayıb, mən onlarla tanış oldum. Kitabda Azərbaycan təbiəti və bitkilər aləmi elmi dəllilərlə tədqiq olunur. Bu kitablar elmin inkişafı ilə bərabər, Azərbaycanın dünyada tanınmasına da xidmət edir. Başqa alimlər də öz işlərində Validə xanım kimi çalışmalıdırlar".***

Akademik Validə Tutayuq 1980-ci il dekabr ayının 12-də vəfat etmişdir. Ancaq onun əsərləri və gördüyü işlər Azərbaycan elminin tarixində əbədi qalacaq və xatirəsi daim hörmətlə yad ediləcəkdir.

Zaur Hümbətov,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin akademik V.Tutayuq adına biologiya kafedrasının müdiri, biologiya üzrə elmlər doktoru